

(44,3%), 6 млн. орыс (35,3%) тұратынын (Исмағұлова А. История казахского языка. Алфавит. Поиск, 1998 №2. Серии Гум.) ескерсек, орыс тілінің әсері азая қоймайтынын байқаймыз.

Әдебиеттер:

1. Қазақ тіл білімінің мәселелері – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2018. – 368 б.
2. Қазақ емлесінің негізгі ережелері. Жоба. Алматы, 2018.-21 б.
3. Қалиев Б. Қазақ тілі орфографиялық сөздігінің 6-шы басылымы жөнінде/ Емле.kz

№7 дәріс

Тақырыбы: Әріптердің емлесі.

Мақсаты: Әріптердің емлесі туралы мәлімет беріп, түсініктерін кеңейту.

Жоспар:

1. Дауысты дыбыс әріптерінің емлесі
2. Дауыссыз дыбыс әріптерінің емлесі

Дауысты дыбыстар сөйлеу мүшелерінің бір-бірінен алшақ жатуы арқылы жасалады. Дауысты дыбыстардың басты ерекшеліктері мыналар:

- дауысты дыбыстар дауыс шымылдығының толық тербелімі арқылы жасалады (тербелмелі);

- дауысты дыбыстарды айтқанда ауа ауыз қуысында кедергіге ұшырамай шығады;
- дауысты дыбыстар буын құрайды.

Дауыссыз дыбыстар сөйлеу мүшелерінің бір-бірімен жуысуы немесе тоғысуы арқылы жасалады. Дауыссыз дыбыстардың басты ерекшеліктері мыналар:

- дауыссыз дыбыстар дауыс шымылдығының толымсыз тербелімі (дауыс шымылдығының тербеліссіз, жартылай тербелімі және мол тербелімі) арқылы жасалады (тербеліссіз немесе қатаң, тербеліңкі немесе ұяң, тербелімді немесе үнді);

- дауысты дыбыстарды айтқанда ауа ауыз қуысында кедергіге ұшырап шығады;
- дауыссыз дыбыстар буын құрай алмайды.

Қазақ тілінің әліпби тізімінің құрамына енген төл дыбыстарды әліпби дыбыстар деп атаймыз.

Қазақ тілінің дауысты дыбыстар жүйесі

Қазақ тілінде 9 әліпби дауысты дыбыс бар. Олар қолданымдағы әліпби құрамында былай таңбалаынады: А, Ә, Е, О, Ө, Ұ, Ү, Ы, І.

Қазақ тілі дауысты дыбыстары жалаң (монофтонг) және құранды (дифтонг) болып екіге бөлінеді. Бастан-аяқ біркелкі айтылатын дауысты дыбысты жалаң дауысты дыбыс деп атаймыз, олар: а, ә, ы, і, ұ, ү. Бір дыбыстан басталып, екінші дыбыспен аяқталатын дауысты дыбысты құранды дауысты дыбыс деп атаймыз, олар: о, ө, е.

Қазақ тілінің төл дауыссыз дыбыстарының жүйесі 17 дыбыстан құралады. Олар қолданымдағы әліпби арқылы былай таңбалаынады: Б, Ғ-Г, Д, Ж, З, Й, Қ-К, Л, М, Н, Ң, П, Р, С, Т, У(у), Ш. Дәстүр бойынша Қ-К, Ғ-Г дыбыстарының жасалым (жасалу орны) айырмашылықтарын ескеріп, жеке-жеке дауыссыздар деп есептеп келеді. Бұл жерде олардың бір дауыссыздың жуан/жіңішке үндесім варианты екендігі ескеріліп, керісінше, бір дауыссыз деп қарастырылып отыр.

Дауыссыз дыбыстар дауыстың (дауыс желбезегінің) қатысына қарай: қатаң (тербеліссіз), ұяң (тербеліңкі) және үнді (тербелімді) болып үш топқа бөлінеді.

Қазақ тілінің дауысты дыбыс әріптеріндегі ҚАЙШЫЛЫҚТАР:

Қазіргі зерттеушілердің көпшілігі И мен У-ды дауысты дыбыстардың қатарына қоспайды. С.Мырзабеков «... зерттеушілер мен оқулық авторларының көбісі, бұл екі

әріптің әрқайсысы екі дыбыстың ҰУ, ҮУ, ЫУ, ІУ, ЫЙ, ІЙ қосындысы екенін біле отырып, дауыстыға жатқызып жүр. Жатқызып қана қоймай, оларды (и,у)әріптерін) дифтонг, дифтонгоид деп дәлелдеуге тырысатынын айтады. (7;16)

Жиырманшы ғасырдың 50 жылдарынан бастап шыққан еңбектерде 9 жалаң дыбыс (А,Ә,Е,О,Ө,Ұ,Ү,Ы,І), 2 құрандыдыбыс (И,У) берілген. Құранды и,у-дың қосылуы әліпбидің өзгерумен байланысты болды. 1957 жылы орфографиялық ереже қабылданып, онда И мен У-дың ҰУ ҮУ ЫЙ ІЙ дыбыстық тіркестерінен тұратыны айтылды. Орфографиялық ережеде И мен У-дың екі дыбыстық тіркестен тұратыны айтылғанымен, фонетикаға байланысты шыққан еңбектерде И мен у дыбыс ретінде енгізіліп, дауыстылар саны 11-ге жетті. Жалпы қазақ тілінде И мен У дыбыс емес, әріп болып табылады. Олар ҰУ ҮУ ЫЙ ІЙ дыбыстық тіркестерін беру үшін қолданылған шартты таңба ғана, сондықтан оларды дыбыс санына қосып шатастырудың еш қажеттілігі жоқ.

Жиырманшы ғасырдың 80 жылдарынан бастап шыққан көптеген еңбектерде қазақ тілінің 9 «әліпби дауысты дыбысы» ғана қамтылады. Ғалымдардың пікірімен толық келісуге болады. Бұл еңбектерде дыбыс пен әріптің аражігі ажыратылып берілген.

Қазақ тіліндегі КІРМЕ әріптердің дыбыс мәні.

кірме әріптердің тіл бұзар әсері күшейіп барады:

- бірінші, қазақ сөзінің үндесім әуезін бұзып барады;
- екінші, қазақ тілінің буын жігін бұзып болды;
- үшінші, қазақ тілінің морфем желісін бұзып болды;
- төртінші, қазақ сөзінің тасымал ретін шатыстырып бітті.

Ол кірме әріптер: И, У, Я, Ю, Щ. Қазақ тілінің төл сөздерінің құрамында жазылып жүрген кірме әріптердің дыбыс мәні төмендегідей (мый, тій, сұу, сүүрөт, жая, әлійә, айұу, үйұу, ашшы, кешше, тұшшы)

Кез келген жазу тілдің ішкі өзіне тән құрылымы мен табиғи айтылымына зиян тигізбеу керек. Керісінше, тілдің әдеби айтылымының қорғанышы болу керек. Ол үшін:

1. Жазу сөздің дыбыс құрамын дәл бейнелегенде ғана дұрыс жазу болады. Ендеше, қазақ жазуы қазақ сөзінің үндесім әуезін дұрыс көрсетіп отыру керек, басқаша айтқанда, жуан айтылатын сөздің таңбасы мен жіңішке айтылатын сөздің таңбасының арасында көрнекі айырма болсын.

2. Жазу қазақ сөзінің буын құрамын бұзбау керек. Мысалы, миы, су-ы[мый-ы], [сұу-ы] болмау керек, мы-йы, сұ-уы болу керек. Қазақ тілінде сөз ішінде буын дауыстыдан басталмайды. Оқулықтардағы осындай кереғарлықтардың қиындықтарын айтып, балаларға түсіндіре алмай, олардың алдында «бірде олай болады, бірде бұлай болады» деп екі сөйлеп, әлек болып жатқан мұғалімдердің пікірі ескерусіз қалып жатыр.

3. Жазу қазақ сөзінің тасымал ережесіне сай болу керек. Тағы да ми-ы, су-ы болып тасымалданбау керек, мы-йы, сұ-уы болып тасымалдану керек.

4. Жазу қазақ тілінің морфем (түбір мен қосымшалар) желісін үзбеу керек. Мысалы, қазақ тілінің «егер түбір дауыссызға бітсе, қосымша дауыстыдан басталады» деген іргелі заңдылығы бар. Сонда мың = мы-ңы, мыс = мы-сы, мый = мы-йы болып, тіл жүйесі бұзылмайды.

Қазақ тілінің дауыссыз дыбыс әріптеріндегі ҚАЙШЫЛЫҚТАР:

Қазақ тіліндегі дауыссыз дыбыстардың санына келетін болсақ, ғалымдар арасында түрлі пікірлерді кездестіруге болады. А.Байтурсыновтың «Тіл құралында» 17 дауыссыз дыбыс берілген: б,п, т, ж, ш, д, р, з, с, г, к, қ, ғ, ң, л, м, н (1).

1954 жылы шыққан «Қазіргі қазақ тілінде», І.Кенесбаев, Ф.Мұсабаевтың «қазіргі қазақ тілі» деген оқулығында /1975/, С.Мырзабековтің «қазақ тілінің фонетикасы» /1993/ деген еңбегінде 25 дауыссыз дыбыс берілген: Б, В, Г, Ғ, Д, Ж, З, Й, К, Л, М, Н, П, Р, С, Т, (У), Һ, Ф, Х, Ц, Ч, Ш, Қ, Ң. / Щ жоқ/. Жоғарыдағы І.Кенесбаев, Ф.Мұсабаевтың «Қазіргі қазақ тілі» деген оқулығында Щ-ны дауыссыздардың жалпы санына қоспаған, бірақ дауыссыздарды дауыс қатысына қарай жіктеуде Щ-ны қатаң дауыссыздардың ішінде

береді. (5) Ал С.Мырзабеков Щ-ны мүлдем дауыссыздардың қатарына қоспайды. “Щ дыбыс емес-әріп. Ол Ш дыбысының созылыңқы варианты” деген пікірге келеді.

Әдебиеттер:

1.Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы (емле, тыныс белгілері, сөз сазы). — Астана: Елорда, 2000. — 527 бет

2.Мырзабеков С. Қазақ тілінің фонетикасы: Оқу құралы. — Алматы: «Қазақ университеті», 1993. — 136 бет

3.Жүнісбеков Ә. Қазақ тіл білімінің мәселелері: қазақ фонетикасы. — Алматы: «Абзал-ай», 2018. — 367 бет

4.Латын әліпбиі: теория, әдістеме және насихат. — Нұр-Сұлтан: «Ш.Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы» КеАҚ, 2019. — 280 бет

№8 – сабақ

Тақырыбы: Түбір сөздердің емлесі.

Мақсаты: Түбір сөздердің емлесін түсіндіру, мәлімет беру.

Жоспар:

1.Төл сөздердің емлесі.

2. Шет тілден енген сөздердің емлесі

Қосымшалардың жалғануы.

«Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілі емлесінің ережелері» оқулығы.

Қазақ тілінде түбір сөздер тіл үндесімі бойынша жазылады.

§11.Сөздер бірыңғай жуан не жіңішке үндесіммен жазылады: azamat, yntymaq, bosaga, turmys; asem, memleket, izet, umit,sóilem.

Е с к е р т у. Кейбір кірме сөздерде үндесім сақталмай жазылады: quziret, qudiret, muǵalim, qyzmet, qoshemet, aqiret, qasiet,qadir, kitap, taýqimet, qaziret.

§12. Сөздердің, сондай-ақ сөз тіркесіндегі жеке сөздердің негізгі тұлғасы сақталып жазылады: qulun (qulun емес), júzim (júzum емес), kólek (kólik емес), júrek (júrok емес), orynduq (orunduq емес), kók oramal (kóg oramal емес), aq ala (aǵ ala емес), aq aıy (aǵ aıy емес); bara almamyn (baralmamyn емес), barsa igi edi (barsigedi емес), baryp pa eken (baryppeken емес), kele jatyr (kelatyr емес).

§13. Бірқатар кірме сөздер айтылуы бойынша игерілген түрде жазылады: taýar, nómir, poshta, kástóm, pálte, poıyz, siez.

Қосымшалардың жалғануы

§14. Қосымшалар түбір сөздің соңғы буынындағы дауысты дыбыстың үндесіміне қарай не жуан, не жіңішке болып жазылады: jumys-shy-lar-dyń, qart-tar-dyń, baqsha-myz-da; mekemedede, bereke-si, teńiz-shi-ler; kitap-tyń, qudiret-ke, muǵa-lim-niń; kógal-ǵa, kógorai-ǵa.

§15. Сөздің соңғы дыбысы қатаң болса, оған жалғанатын қосымшалар қатаңнан басталады, дауысты, ұяң немесе үнді болса, қосымшалар ұяң не үндіден басталып жалғанады: halyq-qa, qyrat-tar, mektep-ke, kólik-pen; táj-ge, qaryz-ǵa, juldyz-dar; tań-ǵa, pán-der, tal-dyń, kól-ge, bala-ǵa, bala-lar, áje-ge, áje-niń.

§16. Түбірдің соңғы буынында үнді дауыссыз дыбыстан кейін тұрған у, і әріптері тәуелдік қосымшасы жалғанғанда түсіріліп жазылады.Мысалы: aýyl – aýly, daýys – daýsy, erin – erni, halyq – halqy, oryn – orny, ǵuryp – ǵurpy, quryq – qurpy,kórik – kórki (бет-ажар), árip – árpi, naryq – narqy, paryq – parqy, qulyq – qulqy.